

Research Article

Principles and methods of social and religious education from the perspective of the Holy Quran

M. Shojaei¹, S. Bateni², SM. Hoseini Nik³

1*. PhD, Education, Lecturer, Farhangian University, Imam Jafar Sadegh (AS), Behbahan, Iran. Corresponding author: moslem.shojaei1401@gmail.com)

2. PhD, Education, Lecturer, Farhangian University, Qom, Iran

3. PhD, Islamic Philosophy and Theology, Farhangian University, Yasouj, Iran

Abstract

Islam is a social religion and its individual rules also have a social rhythm and they are used to reform and strengthen social relations and the moral realization of social education and the implementation of the sacred goals of society. The purpose of education is to provide the conditions for the flourishing and realization of potential human talents. The purpose of this study is to review the principles, principles, and methods of social education from the perspective of the Holy Quran. In this regard, by quoting the Holy Quran in the field of social education, related verses were extracted. The Qur'an has been obtained. The library method has been used to collect data from this research and the qualitative content analysis method has been used for text analysis and interpretation and data analysis. The research findings show that the dynamics of the social and religious education system is that the principles, methods and to take his functions out of a static state and be able to keep his desires in line with the changes around him, fresh and alive. The author's attempt in this article is to examine the foundations of social education in the Qur'an from the perspective of the Holy Qur'an. On this basis, we must pay attention to social and religious education as well as efficient methods of social and religious education, of which the Holy Quran and the way of the infallible are the most authoritative and comprehensive sources for this subject. And the methods we extracted for this purpose from religious sources include historical experience, role modeling, and so on.

Keywords: Social Education, Religious Education, Principles, Holy Quran

Citation: Shojaei M, Bateni S, Nik SMH. (2022). Principles and methods of social and religious education from the perspective of the Holy Quran. *Journal of Social Psychology*. 10(63), 81-97.

اصول و روش‌های تربیت اجتماعی و دینی از منظر قرآن کریم

مسلم شجاعی^۱، سعیده باطنی^۲، سید محمد حسینی نیک^۳

۱. دکتری تخصصی، تعلیم و تربیت، مدرس دانشگاه فرهنگیان، امام جعفر صادق (ع)، بهبهان، ایران. نویسنده مسئول: moslem.shojaei1401@gmail.co

۲. دکتری تخصصی، تعلیم و تربیت، مدرس دانشگاه فرهنگیان، قم، ایران

۳. دکتری تخصصی، فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، یاسوج، ایران

چکیده

اسلام دینی اجتماعی است و احکام فردی آن نیز آهنگ اجتماعی دارد و از آن‌ها برای اصلاح و تقویت روابط اجتماعی و تحقق اخلاقی تربیت اجتماعی و اجرای اهداف مقدس جامعه بهره می‌گیرد. مراد از تربیت، فراهم کردن زمینه‌ها برای شکوفایی و به فعلیت رساندن استعدادها بالقوه انسان می‌باشد. هدف پژوهش حاضر مروری بر مبانی، اصول و روش‌های تربیت اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم است. در این راستا با استناد قرآن کریم در زمینه تربیت اجتماعی، آیات مرتبط استخراج گردید. پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های کیفی است و داده‌های تحقیق عودتا از آیات قرآنی به دست آمده‌اند. برای گردآوری داده‌های این پژوهش از روش کتابخانه‌ای و برای تحلیل متن و تفسیر و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که پویایی نظام تربیت اجتماعی و دینی در این است که اصول، روش‌ها و کارکردهای خود را از حالت ایستا خارج کند و بتواند خواسته‌هایش را متناسب با تغییرات پیرامون، سرحال و زنده نگه دارد. سعی نگارنده در این مقاله آن است که پایه‌های تربیت اجتماعی را در قرآن از دیدگاه قرآن کریم بررسی کند. همین اساس باید به تربیت اجتماعی و دینی همچنین روش‌های کارآمد تربیت اجتماعی و دینی توجه کنیم که قرآن کریم وسیله‌ی معصومین معتبرترین و جامع‌ترین منبع برای این موضوع است. و روش‌هایی که برای این منظور از منابع دینی استخراج کردیم شامل تجربه تاریخی، الگوپذیری و ... می‌باشد.

کلمات کلیدی: تربیت اجتماعی، تربیت دینی، اصول، قرآن کریم

مقدمه

انسان موجودی است که در تعامل با جامعه و روابط و مناسبات اجتماعی رشد می کند و به همان نسبت که از نظر آثار وجودی خویش بر اجتماع تأثیر می گذارد، این آثار و خواص وجودی، با تشکیل هویتی مستقل، یک موجودیت اجتماعی را پدید می آورد که به نحو مقتضی فرد را تحت تأثیر و تربیت خویش قرار می دهد. با توجه به چنین تعاملی است که حضرت امیر (ع) به تأثیر تربیتی محیط اجتماع پرداخته و اهمیت و نقش آن را در سازندگی شخصیت فرد یادآور شده است. هر «فرد انسانی فطرتاً اجتماعی است و این خصیصه اجتماعی، به کمک دو نیروی علم و اراده به تدریج به حد کمال می رسد.» (طباطبایی، ۱۳۶۰ ص ۵).

در قرآن مجید، به امر تربیت اسلامی توجه وافر شده است. خدای سبحان، قرآن کریم را به عنوان نور به جهانیان شناسانده و خاصیت نورانی بودن قرآن آن است که هم معارف آن روشن و مصون از ابهام و تیرگی است و هم جوامع بشری را از هرگونه تاریکی اعتقاد یا تیرگی اخلاقی یا ابهام در شناخت یا سرگردانی در انتخاب راه یا خیر در ترجیح هدف و مانند آن می رهاند و به افق روشن، صراط مستقیم و هدف راستین بهشت «عدن» می رساند. خدای سبحان، قرآن کریم را به عنوان تبیان همه چیز به انسان ها شناسانده؛ یعنی هر چیزی که در تأمین سعادت انسان سهم مؤثر دارد، در این کتاب الهی بیان شده است و اگر انجام کاری عامل فراهم نمودن سعادت بشر است، در آن آمده است و اگر ارتکاب عمل مایه شقاوت بشری می گردد، پرهیز از آن به صورت یک دستور لازم در آن تعبیه شده است. اشمال قرآن بر همه ی معارف و اخلاق و اعمال الهی و انسانی به طور رمز یا ابهام یا معما و مانند آن ها که از قانون محاوره و اسلوب تعلیم و تربیت جدا است، نیست، بلکه به طور کلی روشن است زیرا خدای سبحان از جامعیت قرآن نسبت به همه اصول اسلامی به عنوان تبیان یاد کرده است (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۱۵). هدف اصلی این مقاله آگاهی از مبانی، اصول و روش های تربیت اجتماعی و دینی از دیدگاه آیات قرآن کریم است. روش انجام این تحقیق توصیفی و روش گردآوری مطالب، کتابخانه ای است، روش تجزیه و تحلیل مطالب نیز نوعی تحلیل محتواست. با توجه به مطالب پیش گفته، نویسندگان در این مقاله به دنبال پاسخگویی به این سوال اصلی هستن که: مبانی، اصول و روش های تربیت اجتماعی و دینی از دیدگاه قرآن کریم کدامند؟.

مبانی تربیت اجتماعی و دینی از دیدگاه قرآن

ابراهیم زاده در تعریف تربیت: «تربیت، عبارت است از: فراهم کردن زمینه ها برای شکوفایی و به فعلیت رساندن استعداد های بالقوه انسان به منظور حرکت تأملی او به سوی هدف مطلوب، منطبق بر اصولی معین و برنامه ای منظم و سنجیده»؛ البته برای تربیت، تعاریف بسیار زیادی ارائه شده است که در واقع هر یک از آن تعاریف، زاویه دید خاصی به آن دارند و در جایگاه خود قابل احترام و پذیرفتنی هستند برای شناسایی مبانی تربیت اجتماعی قرآن، باید ساحت های گوناگون انسان شناسی از نظر قرآن بررسی شود. چنان که در قرآن کریم از تربیت و پرورش روح و روان انسان تعبیر به تزکیه شده است:

كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ؛»

چنانکه از میان شما پیامبری فرستادیم که آیات ما را برای شما تلاوت کند و نفوس شما را از پلیدی و آلودگی جهل و شرک پاک و منزّه گرداند و به شما تعلیم حکمت و شریعت دهد و از او هرچه را نمی‌دانید، بقره، آیه (۱۵۱)

لیکن طبق کتاب نهج البلاغه، تربیت اجتماعی، کلیه آموزه‌های دینی و الهی است که موجب اصلاح رابطه انسان با خود و دیگران می‌شود و سرانجام انسان‌ها را به هدف نهایی یعنی قرب الهی می‌رساند.

باید رابطه انسان با خداوند، جهان هستی، خود و دیگران در نظر گرفته شود و در این راستا، به محدودیت‌ها، استعدادها و ضرورت‌های حیات انسانی توجه شود. تعریف جامع ارائه شده از آنها عبارت است از: منظور از تربیت اجتماعی فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل لازم برای به فعلیت رساندن، شکوفا کردن استعدادهای انسان در جهت مطلوب (الهامی‌نیا و احمدی، ۱۳۸۷: ۲۷).

خلاصه‌ای از مبانی تربیتی در قرآن کریم به شرح ذیل است:

۱- توحید

«خداوند سبحان، مالک حقیقی انسان و هر آن چه به او تملیک کرده است؛ چرا که انسان هرچه دارد خدا به او داده و مالک او، قلب او و تمام اموال اوست. بنابراین خدا به او، به نفع و ضررش، مرگ و حیاتش، کمال و سعادت یا شقاوتش، اسباب مورد نیاز سعادتش، از خود او آگاهتر است. دل‌ها به دست اوست و هر که را بخواهد به طرف آن برمی‌گرداند. تنها اوست که می‌تواند در هر حال، قلب انسان را به بهترین حالت برگرداند. انسان هیچ مطلبی را از او نمی‌تواند مخفی کند؛ چون خدا از انسان به قلبش نزدیکتر است.... وقتی انسان بداند خود و سایر موجودات، ملک خداوند هستند، بنابراین نه اندوه می‌خورد و نه می‌ترسد از آنکه ضرری ببیند بلکه تسلیم محض خدا می‌شود.» آری خداوند «رب العالمین» است یعنی عوالم گوناگون هستی تحت تدبیر و پرورش او قرار دارد (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۱۰، ص ۹۰).

۲- فطرت

دومین مبنای قرآن در تربیت، پذیرش «فطریات» در انسان است. «فطرت» در لغت به معنی «خلق»، «ایجاد» و «سرشت و طبیعت» آمده است. فطرت در اصطلاح، به گونه‌ای خاص از آفرینش اطلاق می‌شود که مخصوص انسان و غیر تقلیدی است. بدین صورت که نیازمند تمرین، و استاد نیست و در همه زمان‌ها، مکان‌ها و برای همه ثابت است؛ قابل شدت و ضعف و مبدأ همه فضایل انسانی است (مطهری، ۱۳۹۸، ص ۲۰).

قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا» (شمس، ۷ و ۸)؛ سوگند به نفس آدمی و آنکه آن را منظم ساخت. سپس خیر و شر را به او الهام کرد. «مطهری در این زمینه می‌گوید: «اگر انسان دارای یک سلسله فطریات باشد، قطعاً تربیت او باید با در نظر گرفتن همان فطریات صورت گیرد» (همان، ص ۹۵).

۳- هدفدار بودن انسان

یکی دیگر از مبانی تربیتی در قرآن، هدفدار بودن انسان یا داشتن مطلوب نهایی است و آن عبارت است از رسیدن به سعادت و کمال. کمال یعنی شکوفایی استعدادهای درونی انسان، و سعادت به لذت پایداری گفته می‌شود که از جهت کمی و کیفی دارای برتری و دوام نسبت به سایر لذت‌هاست. قرآن، هدف و کمال انسان را در آگاهی کامل و علم شهودی و حضوری او به خدای متعال می‌داند که همان قرب حقیقی نسبت به پروردگار است و با تلاش و تهذیب نفس به دست می‌آید (مصباح یزدی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۲۸) از نظر قرآن، سعادت انسان که موجودی مرکب از روح و بدن است، عبارت از رسیدن به خیرات جسمانی و روحانی و متنعم شدن به آن. خداوند در این زمینه می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ (انشقاق، ۶)؛ ای انسان قطعاً تو به سوی پروردگارت در حرکت هستی پس او را ملاقات خواهی کرد». «فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلِّبِكُمْ وَمَثْوَاكُمْ (محمد، ۱۹) باز هم بدان که هیچ خدایی جز خدای یکتا نیست و تو بر گنّه خود و برای مردان و زنان با ایمان آمرزش طلب و خداوند منازل انتقال شما به عالم آخرت و مسکن همیشگی شما همه را می‌داند»

۴- اختیار

اختیار در لغت به معنای «توانایی انتخاب درست از نادرست» است در اصطلاح نیز به معنای آزادی در انجام افعال، به همراه آگاهی و توانایی بر انجام آن است (حاجی ده آبادی و جلیل زاده، ۱۳۸۶، ص ۷۵). برای انجام یک فعل، اراده انجام دادن آن لازم است و برای اراده کردن باید ابتدا به تصور فعل، سپس تصدیق به نوعی فایده در آن پرداخت و اعتقاد به قدرت بر انجام آن فعل داشت تا شوق و میل به انجام آن در انسان ایجاد شود. ارزش تمام کارهای اخلاقی انسان به وجود اختیار اوست؛ زیرا هرگز موجودی را بر آن چه استعداد و توانایی انجام آن را ندارد بازخواست نخواهند کرد. معمولاً انسان‌هایی که تنبل هستند و نمی‌خواهند خود را به زحمت بیندازند و به تزکیه نفس بپردازند، می‌کوشند رفتارهای نادرست خود را به عوامل قهری نظیر خواست خداوند، جبر محیط یا ارثی بودن صفتی نسبت دهند تا از زیر بار سنگین مسئولیت شانه خالی کنند. قرآن برای مبارزه با این تصور غلط، مرتب گوشزد می‌کند که انسان موجودی مختار و در قبال کارهای خود مسئول است:

«وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى (نجم، ۳۹)؛ وَأَنْ سَعِيهِ سَوْفَ يُرَى (نجم، ۴۰)؛ ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءَ الْأَوْفَى (نجم، ۴۱)؛ و برای انسان بهره‌ای جز سعی و کوشش او نیست، به زودی جزای کافی سعیش را می‌بیند. بر مبنای اختیار، روش‌های بشارت و انذار (وعده بهشت و جهنم)، عفو از خطا و روش ابتلا برای تربیت اخلاقی اتخاذ می‌شود».

۵- معرفت‌پذیری انسان

قرآن کریم با خطاب‌هایی نظیر «يَتَذَكَّرُونَ»، «يَتَفَكَّرُونَ»، «أولوا الألباب» و... قوه معرفت‌پذیری و تعقل انسان را به رسمیت شناخته است. علامه در این زمینه می‌فرماید: «خداوند کریم در هیچ آیه‌ای دستور

نداده است که مردم کورکورانه ایمان بیاورند. حتی گاهی در میان آیات، علت احکام و شرایع را نیز بیان می‌کند. به عبارتی، قرآن، مبنای دعوت خود را بر ادراک عقلی انسان نهاده و او را به کسب بینش دعوت می‌کند تا با شناخت نیازهای خود و قدم در وادی تهذیب نفس به سعادت برسد» (طباطبایی؛ ۱۳۶۴، ج ۵، صص ۲۶۸-۲۷۰).

اصول تربیت اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم

در وحی جاویدان نبوی به اصول مختلف زندگی کودکان و نوجوانان توجه شده است. در اینجا اصول تربیت قرآنی تحت چند عنوان مورد بحث قرار می‌گیرد (باقری، ۱۳۹۸).

۱- اصل تربیت جنسی

یکی از حساس‌ترین مسائل زندگی کودکان، تربیت و مراقبت جنسی است. اگر غریزه جنسی کودکان در جاده عفاف قرار نگیرد و آن‌ها شاهد آمیزش و صحنه‌های مجامعت بزرگ ترها باشند از همان دوران کودکی گرفتار انحراف و فساد و فحشا می‌شوند و اصلاح آن‌ها با مشکلات زیادی رو به رو خواهد شد. به همین جهت قرآن کریم به مردم مومن و متدین می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ (نور، ۵۸)». مطابق این آیه شریفه، کودکان که هنوز به سن بلوغ نرسیده‌اند، حق ندارند بدون اجازه وارد اطاق خواب و استراحت پدران و مادران شوند به ویژه قبل از نماز صبح و بعد از نماز عشا و هنگام ظهر که لباس معمولی و عرفی را کنار گذاشته و با لباس خواب و استراحت، بر بستر خویش آرمیده‌اند. در مورد کودکانی که به سن بلوغ رسیده‌اند، حساسیت شدیدتر است و آن‌ها به هیچ وجه و در هیچ زمانی مجاز نیستند که بدون اجازه وارد شوند «وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» (نور، ۵۹).

۲- اصل تربیت عبادی

وظیفه پدران و مادران و مربیان است که کودکان و نوباوگان را گام به گام همراهی و هدایت کنند، تا اهل عبادت و خداپرست بار آیند. کمال انسان در پرستش خدای یکتا و بندگی است. «وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُخْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ (انعام، ۵۱). به وسیله آن (قرآن) کسانی را که از روز حشر و رستاخیز می‌ترسند بیم ده، روزی که در آن روز یاور و سرپرست و شفاعت کننده ای جز او ندارند شاید پرهیزکاری پیشه کنند».

۳- اصل تربیت اقتصادی

کودک باید در دوران کودکی از لحاظ اقتصادی تحت تربیت اولیای خویش باشد. آن‌ها نباید اجازه دهند که کودک در اموال خود تصرف کند چرا که این کار هم به زیان خود او و هم به زیان جامعه است. اگرچه توصیه قرآن کریم درباره یتیمان است، ولی به طور کلی انسان‌های صغیر باید به لحاظ مالی

تحت نظارت اولیا باشند. علت اینکه در مورد اموال یتیمان سفارش شده، این است که کودکان غیر یتیم معمولاً مالی از خدا ندارند، کودکی که پدر و مادر از دست می‌دهد از راه ارث، مالک اموالی می‌شود به همین جهت است که نیاز به سرپرستی و قیمیت دارد (بهشتی، ۱۳۹۱).

۴- اصل تربیت اخلاقی

حضرت سجاد علیه السلام در ضمن حقوق فرزند فرموده است: پدر در حکومتی که بر فرزند دارد مسئول است که طفل را مودب و با اخلاق پسندیده پرورش دهد و او را بخداوند بزرگ راهنمایی کند (فرید تنکابنی، ۱۳۸۶، ص ۲۵۶).
 «وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُحْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ» (انعام، ۵۱). به وسیله آن (قرآن) کسانی را که از روز حشر و رستاخیز می‌ترسند بیم ده، روزی که در آن روز یاور و سرپرست و شفاعت کننده ای جز او ندارند شاید پرهیزکاری پیشه کنند.

۵- اصل تربیت رزمی و دفاعی

وحی نبوی با استضعاف مخالف است. مبارزه با استضعاف کار ساده ای نیست همه وظیفه دارند در راه نجات مستضعفان از شر مستکبران تلاش کنند. آخرین مرحله این تلاش جنگ و خونریزی است. در این مظلوم ستیزی تنها راه نجات زنان و مردان، هدف نیست بلکه کودکان نیز مورد توجهند و حتی می‌توان گفت در درجه اول اهمیت قرار دارند. حال این سوال پیش می‌آید آیا ممکن است که دیگران به نبرد برخیزند ولی خود مستضعفان از روحیه دشمن ستیزی برکنار بمانند و فرزندان و نسل نواخته ایشان برای مبارزه و ستیز پروریده نشوند؟ قانون «تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ (انفال، ۶۰)» فراخوانی همگانی است که همه افراد جامعه را شامل می‌شود.

۶- اصل تربیت سیاسی

اگر ملت و جمعیت و امتی رشد سیاسی نداشته باشند هرگز نمی‌تواند بر مشکلات مدیریتی خود فایق آید و رشد سیاسی هم بستگی دارد به فعالیت سیاسی. مبنای اسلام در مسایل سیاسی و اجتماعی بر شورا و مشاوره است. حتی به پیامبر اکرم (ص) که خود بر مسند عصمت نشسته از جانب خداوند متعال گفته می‌شود «در کارها با مردم مشورت کن (آل عمران، ۱۵۹)».

اگر بناست که کارهای اجتماعی به مشورت مردم باشد و اگر رهبران به پیروی از پیامبر اعظم وظیفه دارند که با مردم مشورت کنند، باید جامعه ای ساخته شود که در میدان مشاوره اسیر هوا و هوس و احساسات و عواطف مهار گسیخته نباشد. پس آیا می‌توان برای ساختن و آماده کردن چنین جامعه ای کودکان را به حساب نیآورد؟ آیا نباید پدران و مربیان از همان دوران کودکی زمینه مشورت و مشاوره را در محیط خانواده و مدرسه فراهم آورند تا کودکان و نوجوانان در فضایی سالم و به دور از خشونت و امر و نهی برای زندگی اجتماعی و جامعه سالاری آماده شوند و بدانند که خود محوری و فرد گرایی جامعه را به سمت و سوی استبداد و دیکتاتوری سوق می‌دهد (فرید تنکابنی، ۱۳۸۶).

۷- اصل مسئولیت :

با توجه به اصل وحدت که هریک از مسلمانان را به منزلهٔ عضوی از پیکر اسلام محسوب می‌نماید، اعضای جامعه اسلامی نسبت به مسائل موجود اجتماعی بی تفاوت نبوده، احساس مسئولیت می‌کنند و این همان اصلی است که در فرهنگ اسلام و نیز سیرهٔ حضرت امیر(ع) موکد^{۱۷} مورد سفارش می‌باشد. امر به معروف و نهی از منکر، احقاق حق مظلوم و مقابله با ظالم و تلاش در جهت اصلاح و بهسازی امور اجتماعی از جمله مصادیق بارز اصل مسئولیت اجتماعی می‌باشند که پرداختن به آنها به عنوان یکی از مهم‌ترین وظایف اجتماعی افراد به حساب می‌آید و نشانهٔ ایمان تلقی شده و موجب هدایت و رستگاری خواهد گردید و در مقابل، شانه خالی کردن از انجام این مهم، بدی‌ها را بر انسان مستولی گردانیده، روی گردانی خداوند نسبت به بنده را در پی خواهد داشت. حضرت علی(ع) در فرمایشات خود ترک کنندگان امر به معروف و نهی از منکر را شدید^{۱۸} مورد نکوهش قرار می‌دهد و از کسانی که در انجام امور مسلمین از خود سلب مسئولیت می‌کنند انتقاد می‌کند که «همانا شما برادران دینی یکدیگرید، نه یکدیگر را یاری می‌دهید، نه خیرخواه یکدیگرید و نه چیزی به هم می‌بخشید و نه به یگ دیگر دوستی می‌کنید» («نهج البلاغه، خطبهٔ ۱۳»).

روش‌های تربیت اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم

روش، راه و طریقه‌ای است که میان اصل و هدف، امتداد دارد و عمل تربیتی را منظم و موصول به هدف و منظور مربی می‌کند (هوشیار، ۱۳۳۵، ص ۲۲). روش‌های تعلیم و تربیت «مفهوم‌ها و گزاره‌های جزئی انشایی و توصیه‌ای هستند که راه‌های رسیدن به هدف‌های تربیتی را باز می‌نمایند.» (بهشتی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۶).

اولین وظیفه هر معلم، وادار کردن فراگیران به دانستن چیزها یا انجام دادن کارها به طریق مقدر و معین است.

از روش‌های تربیتی که در قرآن از آن سخن گفته عبارتند از (باقری، ۱۳۹۸):

۱- روش غیر مستقیم

در قرآن مجید بسیاری از حقایق مربوط به معارف دینی و اخلاقی و اجتماعی در قالب سوال طرح می‌گردد و طرفین مسئله در اختیار شنونده گذارده می‌شود تا او با فکر خود یکی را انتخاب کند و این روش که باید آنرا روش غیر مستقیم نامید اثر فوق العاده‌ای در تاثیر برنامه‌های تربیتی دارد زیرا انسان معمولاً به افکار و برداشت‌های خود از مسائل مختلف بیش از هر چیز اهمیت می‌دهد. هنگامی که مسئله بصورت یک مطلب قطعی و جزئی طرح شود گاهی در مقابل آن مقاومت بخرج می‌دهد و همچون یک فکر بیگانه به آن می‌نگرد ولی هنگامی که بصورت سوال طرح شود و پاسخ را از درون وجدان و قلب خود بشنود آنرا فکر و تشخیص خود می‌داند و بعنوان یک فکر و طرح آشنا به آن می‌نگرد و لذا در مقابل آن مقاومت بخرج نمی‌دهد این طرز تعلیم مخصوصاً در برابر افراد لجوج و همچنین در برابر کودکان موثر است (مکارم شیرازی و همکاران؛ ۱۳۹۴، ج ۳، ص ۱۵۶).

«هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (زمر، ۹)؛ آیا کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند

یکی اند؟»

«قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ (انعام، ۵۰)؛ آیا کور و بینا یکی است پس چرا فکر

نمی‌کنید.»

«قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ (رعد، ۱۶)؛ آیا کور و بینا یکی اند

آیا تاریکی و نور یکی هست؟»

۲- استفاده از روش‌های هنری در تربیت اسلامی

اسلام در این خصوص توصیه‌هایی بسیار زیبا و کاربردی دارد. قرآن می‌فرماید: نیکوکاری بدان نیست که از پشت دیوار به خانه درآیید، بلکه نیکی آن است که پارسا باشید و در هر کاری از «راه» آن داخل شوید. «لَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَىٰ وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (بقره، ۱۸۹)». حضرت امام باقر (علیه‌السلام) در تفسیر آیه فوق فرموده‌اند: هرکاری را از راهش وارد شوید. وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا .

فعالیت‌های اخلاقی -دینی موجود همیشه برای همه‌ی دانش‌آموزان مقاطع مختلف، اعم از دختر و پسر، به یک اندازه جذابیت ندارند. فعالیت‌های موجود را از لحاظ میزان کشش و جذب دانش‌آموزان می‌توان به دو گروه فعالیت‌های «پرجاذبه» و «کم‌جاذبه» تقسیم کرد (کریمی، ۱۳۸۶، ص ۱۸۲). مربیان می‌توانند هرگونه آموزش اخلاقی را با هنر درآمیزند و اثر آن را در کودکان و نوجوانان بسیار افزایش دهند. دلیل این مطلب، وجود مایه‌های فطری، از جمله «حس زیباشناسی» در انسان است. به دیگر سخن، یکی از مایه‌های فطری که در پرورش حس دینی بسیار مؤثر است استفاده از حس «زیباشناسی و زیباپرستی» است. بدین منظور مربیان باید بتوانند توانایی‌های خود را مطابق با شرایط روز تغییر دهند و نیازهای دانش‌آموزان را در زمینه‌ی مسائل تربیتی، برآورده سازند؛ آن‌ها ضمن کسب آشنایی کامل با وظایف و مسئولیت‌های سنگین خود در مدرسه، باید بتوانند شرایط روز جامعه و نیازهای جدید دانش‌آموزان را به خوبی درک کنند و خود را با آن تطبیق دهند. آن‌ها باید نسبت به تحولات محیطی خود، آگاه و حساس باشند و بتوانند برنامه‌های خود را با این تحولات هماهنگ کنند (حسنوند و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۶۳).

۳- روش استفهامی

این یک روش مؤثر تربیتی دیگری است که قرآن در بسیاری از موارد از آن استفاده کرده است. مسائل را بصورت استفهامی مطرح و پاسخ آن را برعهده وجدان‌های بیدار می‌گذارد و حس خودجوشی مردم را به کمک می‌طلبد تا پاسخ از درون جانشان بجوشد و همچون فرزندشان به آن عشق ورزند و آنرا پذیرا گردند. «أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (نحل، ۱۷)؛ آیا کسی که خلق می‌کند به مانند کسی هست که خلق نمی‌کند»

اصولاً از نظر روانی ثابت شده که برای تعلیم و تربیت صحیح باید حداکثر کوشش را به کار برد تا

طرف مقابل مطالب را از خود بداند یعنی احساس کند از درون خودش جوشیده نه چیزی که از بیرون به القا شده است تا با تمام وجودش آنرا قبول کند و از آن دفاع نماید (مکارم شیرازی؛ ۱۳۹۴، ج ۱۱، ص ۱۸۵).

۴- روش عبادت و نیایش

یکی از وظایف مهمی که خداوند متعال برای انسان به عنوان برگزیده‌ی مخلوقات خود قرار داده «عبودیت» است، چنان که می‌فرماید:

«إِنَّ كُلَّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتَى الرَّحْمَنِ عَبْدًا (مریم، ۹۳)؛ هر یک از موجودات آسمان و زمین بنده‌ی پروردگارانند».

چون همه‌ی موجودات جهان در اصل وجود و بقای خویش به مبدأ آفرینش وابسته‌اند، بنابراین همه‌ی آن‌ها در برابر حق تسلیم و بندگی او را از روی میل پذیرایند. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ (فصلت، ۱۱)؛ سپس به آسمان و زمین گفت از روی رغبت یا کراهت تسلیم شوید. آن‌ها گفتند ما با میل سر در اطاعت داریم».

دعا در لغت به معنای خواندن و صدا زدن، حاجت خواستن و استعداد می‌باشد. خداوند در آیه ۶۰ سوره غافر می‌فرماید: «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ» از این آیه فهمیده می‌شود دعا، عبادت است، عبادتی که به معنای زندگی است زیرا خداوند ابتدا امر به دعا می‌کند و پس از آن می‌فرماید هر کس به دلیل تکبر از عبادت من سرباز بزند مخلد در آتش خواهد بود.

«قُلْ مَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ (فرقان، ۷۷) بگو: اگر دعای شما نبود پروردگار به شما اعتنایی نمی‌کرد»

۵- روش گردش در طبیعت و مشاهده آیات الهی

قرآن کریم درباره‌ی کسانی که فقط در جهان طبیعت محصور می‌شوند و هرگز از این ظاهر به باطن راه نمی‌برند می‌فرماید: «يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ (روم، ۷)؛ آنان جز ظاهری از زندگی دنیا نمی‌دانند و از ورای آن که جهان آخرت است غافل‌اند».

مربیان برای رسیدن به اهداف تربیتی خود در استفاده از این روش باید کارکردهای تربیتی و نحوه‌ی اجرای صحیح فعالیت‌هایی همچون گردش‌های علمی و اردوهای تربیتی را خوب بشناسند و از آن‌ها درست بهره ببرند. تماشای زیبایی طبیعت، تفکر و دقت در شگفتی‌های آن و اندیشیدن درباره‌ی آفرینش موجودات طبیعی اثری عمیق در تلطیف عواطف، تعالی احساسات، وسعت روح و صفا و سلامت روان خواهد داشت و این همه موجب درست دیدن، درست اندیشیدن، بلندنظری، حقیقت‌گرایی، سعه‌ی صدر، خیرطلبی، آشنایی با رموز نهفته در طبایع هستی، قاعده‌یابی و داناتر شدن نسبت به واقعیت زندگی خواهد شد (مظلومی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۹).

«الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَّا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ (ملک، ۳) خدایی که هفت آسمان را طبقه طبقه آفرید. در آفرینش آن بخشایشگر، هیچ‌گونه اختلاف

و تفاوت نمی‌بینی. باز بنگر آیا خلل و نقصانی می‌بینی در آیه‌ای دیگر به جزئیات دیگری از آسمان و شگفتی‌هایش اشاره می‌کند»

«وَالَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَنْشَرْنَا بِهِ بَلْدَةً مَّيْتًا كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ (زخرف، ۱۱) همان کسی که از آسمان آبی فرستاد بمقدار معین، و بوسیله آن سرزمین مرده را حیات بخشیدیم؛ همین گونه (در قیامت از قبرها) شما را خارج می‌سازند!»

«وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ (انبیاء، ۳۱) و در زمین، کوه‌های ثابت و پابرجایی قرار دادیم، مبدا آن‌ها را بلرزاند! و در آن، دره‌ها و راه‌هایی قرار دادیم تا هدایت شوند».

«اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ (رعد، ۲) خدا همان کسی است که آسمان‌ها را، بدون ستون‌هایی که برای شما دیدنی باشد، برافراشت، سپس بر عرش استیلا یافت (و زمام تدبیر جهان را در کف قدرت گرفت)؛ و خورشید و ماه را مسخر ساخت، که هر کدام تا زمان معینی حرکت دارند! کارها را او تدبیر می‌کند؛ آیات را (برای شما) تشریح می‌نماید؛ شاید به لقای پروردگارتان یقین پیدا کنید!»

۶- اعطای شخصیت به افراد مورد تربیت

اصولاً یکی از روش‌های موثر تربیت، اعطای شخصیت به افراد مورد تربیت است و یا به تعبیر صحیح تر شخصیت والا و ارزش وجودی آن‌ها را به یادشان آوردن در چنین شرایطی است که انسان احساس می‌کند که پستی و انحطاط لایق شان او نیست و خود به خود از آن کناره‌گیری می‌نماید. لجاجت شیطان و غرور و تکبر و حسدش سبب شد برای همیشه از اوج افتخار سقوط کند و در لجنزار لعنت فرو رود و این می‌تواند هشدار برای همه افراد لجوج و مغرور باشد تا عبرت گیرند و رویه شیطان را رها کنند. در سوره مبارکه ص آیات ۷۱ الی ۸۳ درباره رانده شدن ابلیس از درگاه الهی و لجاجت و غرور و تکبر شیطان سخن رانده شده است.

در این آیات خداوند از وجود چنین دشمن بزرگی که سوگند برای اغوای انسان‌ها یاد کرده خبر می‌دهد تا همگان به هوش باشند و در دام او نیفتند (مکارم شیرازی و همکاران؛ ۱۳۹۴، ج ۱۹، ص ۳۳۶).

۷- روش اسوه‌سازی

یکی از روش‌های بسیار مؤثر در تربیت اسلامی روش «ارائه‌ی الگو» و معرفی «اسوه‌های حقیقی» است. مطابق این روش، مربی تلاش می‌کند کسانی را که اندیشه‌ها، گفتار و رفتار آن‌ها می‌تواند قابل الگوگیری برای متریبان باشد معرفی و دانش‌آموزان را به پیروی از رفتار آن‌ها تشویق کند. «اسوه» یعنی مدل و نمونه. البته نمونه‌ی خوب و «اسوه‌ی حسنه». مثلاً وقتی انسان وصف پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) یا علی بن ابی‌طالب (علیه‌السلام) را می‌شنود روح و دلش آرزو می‌کند مانند او باشد. (احمدی، ۱۳۹۳، ص ۹۳). در واقع یکی از روش‌هایی که همواره بشر در تربیت از آن بهره برده است روش الگویی است.

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا (احزاب، ۲۱) قطعاً برای شما در اقتدا به رسول خدا (ص) سرمشقی نیکوست، برای آن کس که به خدا و روز بازچسین

امید دارد و خداوند را فراوان یاد می‌کند.

قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ (ممتحنه، ۴). در این تقابل، اسوه حسنه ابراهیم و مومنان همراه ابراهیم هستند و در آن سوی تقابل غیر مومنان هستند.

۸- روش امر به معروف و نهی از منکر

امر به معروف و نهی از منکر از عالی‌ترین و والاترین عبادت‌ها است که واجبات دینی به سبب آن استوار می‌گردد. وجود امر به معروف و نهی از منکر از ضروریات دین است و منکر آن در صورت توجه به لازمه انکارش از کفار می‌باشد. در قرآن و احادیث نسبت به انجام این فریضه تأکید شده است. چنان که در قرآن کریم می‌خوانیم:

«وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (آل عمران، ۱۰۴)؛ باید از میان شما، جمعی دعوت به نیکی و امر به معروف و نهی از منکر کنند و آن‌ها همان رستگارانند.»

«كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ (آل عمران، ۱۱۰)؛ شما بهترین امتی هستید که برای مردمان بیرون آورده شده اگر ایمان می‌آوردند اهل کتاب هر آینه ایشان را بهتر می‌بود بعضی از ایشان مسلمانند و بیشتر ایشان بدکاراند.»

«يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ (لقمان، ۱۷)؛ ای پسرک من نماز را برپا دار و بکار پسندیده فرمان ده و از ناپسندیده منع کن و بر هر آنچه به تو برسد صبر کن هر آینه این از کارهای مقصودست.»

۹- روش محترم شمردن صاحبان فضیلت

عالمان فرزانه، مورد عنایت خاص خدا قرار دارند و فرشتگان بر آنها بال می‌گسترانند (مجلسی، ۱۳۸۷ ص ۱۸۵). و حیات و سرافرازی هر ملتی به دانشمندانش بستگی دارد و احترام به علما، ارزش‌گذاری بر علم است. امام صادق (علیه السلام) عالمان راستین را از صمیم قلب دوست می‌داشت و بسیار به آنان احترام می‌گذاشت. در مورد ایشان می‌فرمود: «تَوَاضَعُوا لِمَنْ طَلَبْتُمْ مِنْهُ الْعِلْمَ، نَسَبْتُ بِهِ كَسِيَّ كَسِيَّ كَسِيَّ» (مجلسی، ۱۳۶۵، ص ۳۶)

حق شناسی شکر و سپاس‌گزاری، از صفات جمال و اسمای زیبای الهی است؛ چنانکه خود فرمود:
«... فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ (بقره، ۱۵۸) همانا خداوند، سپاسگزار داناست.»

بندگان صالح خدا نیز باید شکرگزار باشند؛ چون از نشانه‌های ایمان تجلی اسماء و صفات الهی در وجود مؤمن است. خدا شاکر است؛ پس بنده خدا نیز باید شاکر باشد. درخت ایمان میوه صفات الهی می‌دهد. البته باید گفت به تعبیر قرآن انسان‌های شاکر کم هستند «وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّاكِرُونَ» (سبا، ۱۳).

با این‌که انسان‌ها در خلقت و فطرت مساوی آفریده شده‌اند؛ ولی در کسب فضایل و سجایای اخلاقی نسبت به یکدیگر سبقت می‌گیرند و مراتب الهی و انسانی متفاوتی را کسب می‌کنند. این حالت حتی در بین انبیای الهی هم مصداق دارد. «وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَىٰ بَعْضٍ...» (اسراء، ۱۵). به طور قطع برخی از پیامبران را بر برخی

دیگر برتری دادیم. یکی از خصلت های انسان های تربیت شده و صاحب کرامت این است که به انسان های با فضیلت احترام می گذارند .

«وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ...» (انفال، ۳۳) ولی خداوند، تا تو (پیامبر) در میان آنها هستی آنها را مجازات نخواهد کرد»
 «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ...» (احزاب، ۵۶) خداوند و فرشتگانش بر پیامبر درود می فرستند»
 «لَا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ وَأَنْتَ حِلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ؛ (بلد، ۱-۲) قسم به این شهر مقدس (مکه). شهری که تو (پیامبر) ساکن هستی.»

۱۰- روش تکرار و تلقین

امام خمینی با تاسی از آموزه های اسلامی تکرار و تلقین را از روش هایی می دانند که برای ساختن انسان مفید است از دیدگاه امام، یکی از روش های تربیت مفید و موثر «تلقین» است:

«وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ» (زخرف، ۲۳). و همچنین ما هیچ رسولی پیش از تو در هیچ شهر و دیاری نفرستادیم جز آنکه اهل ثروت و مال آن دیار به رسولان گفتند که ما پدران خود را بر آیین و عقایدی یافتیم و از آنها البته پیروی خواهیم کرد.

«إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ...» (رعد، ۱۱) خداوند سرنوشت هیچ قومی را عوض نمی کند مگر اینکه آنها خود، در روحيات خویش تغيير به وجود آورند.
 امام خمینی با تکیه بر قرآن می فرماید:

« قرآن کتاب معجزه است و در عین حال در قرآن راجع به مسائل تکرار زیاد است. مسائلی البته در هر تکراری طرح شده است اما برای این که برای رشد مردم قرآن آمده است و برای انسان سازی، مسائلی که برای ساختمان انسان است نمی شود یک دفعه بگویند و از آن رد بشوند، باید هی بخوانند، توی گوش مکرر کنند، تلقین است، تلقین با یک دفعه درست نمی شود. » (خمینی؛ ۱۳۷۸، جلد ۷، ص ۷۶).

در سوره «رحمن» آیه «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» ۳۱ بار (آیه ۱۳-۱۶-۱۸-۲۱-۲۳-۲۵-۲۸-۳۰-۳۲-۳۴-۳۶-۳۸-۴۰-۴۲-۴۵-۴۷-۴۹-۵۱-۵۳-۵۵-۵۷-۵۹-۶۱-۶۳-۶۵-۶۷-۶۹-۷۱-۷۳-۷۵-۷۷) و در سوره «مرسلات»، آیه «وَيُلِيَّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ» ده بار (آیه، ۱۵-۱۹-۲۴-۲۸-۳۴-۳۷-۴۰-۴۵-۴۷-۴۹) تکرار شده است. همچنین آیات «فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَ نَذْرِي» (قمر، ۳۰-۲۱-۱۶) و «وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ» (قمر، ۱۷-۲۲-۳۲-۴۰) در سوره های قمر، چهار بار مکرر گشته است.

۱۱- روش آگاهی بخشی و بینش دهی

یکی از شیوه های تربیت، آگاه کردن مردم به مسائل و موضوعات است. بصیرت، نگاه فرد را از سطح و پوسته رویدادها می گذراند و به عمق و باطن آنها نفوذ می دهد. بصیرت (شناخت عمیق شناخت) به عالم انفسی (جهاد درون) و عالم آفاقی (جهان برون) موجب ارتباط کامل و جامعه انسان با آنها می شود.

بصیرت به عالم هستی (دنیا) موجب می‌شود که فرد تعادل خود را در حوادثی که منجر به فقدانها و خسارها می‌شود، از دست ندهد و محزون نشود و متقابلاً در رویدادهایی که منجر به دارایی‌ها و اقبال‌ها مشعوف نگردد. در قرآن کریم، آیه زیر ناظر به همین معناست:

«لِكَيْلًا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ (حدید، ۲۳) (این را بدانید) هرگز بر آنچه از دست شما رود، دلتنگ نشوید و بدانچه به شما می‌رسد دلشاد نشوید».

«لِكَيْلًا تَحْزَنُوا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَا أَصَابَكُمْ (آل عمران، ۱۵۳) تا از این پس برای از دست دادن یا آنچه به شما می‌رسد اندوهناک نشوید».

بصیرت به دنیا موجب می‌شود که آدمی نگاه تمایلی و مستقل به متاع (قلیل) دنیا ندوزد. قرآن، این معنا را به صورت زیبایی در آیه ذیل بیان فرموده است:

«لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنُ عَلَيْهِمْ وَخَفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ (حجر، ۸۸) و مگشای (باز مکن) بر دیدگان خود را بدانچه کامیابی دادیم، بدان مردان و زنانی را از ایشان و ایشان اندوه مخور و اهل ایمان را زیر بال علم و حکمت خود گیر و به کمال حسن خلق بپروران».

۱۲- روش مشارطه و مراقبه و محاسبه

و از اموری که لازم است برای مجاهد، مشارطه و مراقبه و محاسبه است و انجام این روش را در دوران جوانی آسان تر و موفقیت آمیزتر می‌دانند و خطاب به فرزندان می‌فرمایند: سعی کن در این قدم اول موفق شوی که در روزگار جوانی آسان تر و موفقیت آمیز تر است. مگذار مثل پدرت پیر شوی که یا در جا زنی و یا به عقب برگردی و این محتاج مراقبه و محاسبه است (خمینی؛ ۱۳۷۸، ج ۱۸، ص ۵۱۲-۵۱۳).

روش مراقبه و محاسبه مؤثرترین روش در تصحیح رفتار و حفظ کردار صالح و تداوم عمل ایمانی است. خدای سبحان مؤمنان را به مراقبه و محاسبه خود فرمان داده و فرموده است:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (حشر، ۱۸-۱۹) ای کسانی که ایمان آورده اید، از خدا پروا دارید؛ هر کسی باید بنگرد که برای فردا (ی خود) از پیش خود چه فرستاده است؛ و از خدا پروا داشته باشید که خدا بدانچه می‌کنید آگاه است و مانند کسانی مباشید که خدا را فراموش کردند و خدا نیز آنان را دچار خود فراموشی کرد، اینانند بدکاران نافرمان».

روش مراقبه و محاسبه در حقیقت راهی برای مراقبت از خود و مرزبانی خویش است و از این رو آن روش مرابطه نامیده اند.

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (آل عمران، ۳)؛ ای کسانی که ایمان آورده اید، صبر کنید و ایستادگی ورزید و مرزها را نگهبانی کنید و از خدا پروا نمایید، امید است که رستگار شوید».

در اصطلاح اهل سلوک مرابطه به معنی به خود پیوستن و مراقب خود بودن و خود مرزبانی است و همان طور که مرابطه در لغت حفظ مرزهای سرزمین اسلام از تهاجم دشمنان است. مرابطه در سازندگی روش حفظ مرزهای سرزمین ایمان از تهاجم دشمن نفس و سایر دشمنانی است که با آن همدستند، زیرا خانمان

سوزترین درد آدمی به جهان بیرونی مربوط نمی‌شود، بلکه این درد به درون آدمی باز می‌گردد چنانکه در حدیث نبوی آمده است:

«أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسِكَ الَّتِي بَيْنَ جَنبَيْكَ» (مجلسی، ۱۳۸۷، ص ۶۴) دشمن ترین دشمنانَت نفس (اماره) توست که میان دو پهلویت است.

مرباطه بهترین روش در مقابله با تهاجم سخت ترین دشمنان است. روایت شده است که رسول خدا (ص) فرمود:

«أَفْضَلُ الْجِهَادِ أَنْ يُجَاهِدَ الرَّجُلُ نَفْسَهُ وَ هَوَاهُ» (مجلسی، ۱۳۸۷، ص ۶-۶۳) برترین جهاد آن است که انسان با نفس خود و هوا و هوس خویش جهاد کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های کیفی است و داده‌های تحقیق عودتا از آیات قرآنی به دست آمده اند. برای گردآوری داده‌های این پژوهش از روش کتابخانه‌ای و برای تحلیل متن و تفسیر و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است.

بحث و نتیجه گیری

انسان‌ها همانگونه که برای برطرف ساختن نیازهای مادی خود، به زندگی اجتماعی نیازمندند، برای برطرف ساختن نیازهای معنوی خود نیز میل به زندگی جمعی دارند. اصولاً حقیقت و کمال انسان در زندگی اجتماعی او نهفته است. در این مقاله با استناد به آیات و دیدگاه قرآنی به بررسی مبانی، اصول و روش‌های تربیت اجتماعی پرداخته شده است. ، تربیت در معنای وسیع شامل پرورش روح و جسم، فرد و جامعه در ابعاد گوناگون است و یکی از ابعاد مهم تربیت که تأثیر شگرف و قابل توجهی بر سایر ابعاد دارد، حیطة اجتماعی آن است. انسان در جامعه به تناسب نیازها و گرایش‌های خود ناگزیر به ارتباط با دیگران است. از سوی دیگر، بخش اعظم موفقیت یک نظام تربیت اجتماعی کارآمد در گرو شیوه‌هایی است که برای رسیدن به اهداف تربیتی اتخاذ و به کار گرفته می‌شوند. آنچه بیش از هر چیزی می‌تواند به مریبان در امر تشخیص و به کارگیری روش‌های تربیتی مناسب کمک نماید، توجه به ویژگی‌های عمومی و اختصاصی مریبان و نیز اهداف و اصولی است که برای تربیت اجتماعی مورد نظر می‌باشند. نهایتاً، از آنجا که اساس اجتماعی شدن در سنین اولیه زندگی پی‌ریزی می‌شود، نقش اولیاء و مریبان خانه و مدرسه در زمینه پرورش اجتماعی کودکان و نوجوانان فوق‌العاده مهم خواهد بود؛ از این رو بجاست که با نصب العین قرار دادن دیدگاه‌ها و سیره عملی الگوهای مطمئنی همچون امیرمؤمنان علی (ع) به تربیت اجتماعی فرزندان این مرز و بوم که اعضای رسمی اجتماع فردا می‌باشند، کمر همت ببندند تا در پرتو تربیت صحیح اسلامی افرادی بشردوست، خدمتگزار برای انسانیت و برخوردار از خصلت‌های پسندیده اجتماعی پرورش یابند با افراد و گروه‌های مختلفی است که در تعامل و داد و ستد اجتماعی بین خود، هر کدام نیازهای یکدیگر را برآورده می‌کنند؛ از این رو می‌توان محور تربیت اجتماعی را سلسله‌ای از حقوق، وظایف و مسئولیت‌های به‌طور کلی می‌توان گفت آیات استخراج شده از مبانی تربیتی در قرآن کریم شامل: ۱- توحید: خضوع و اطاعت از خداوند (یونس، ۱۰۶)؛ نظارت خداوند

بر تمام امور (بقره، ۱۸۶)؛ توحید در علم، قدرت، عزت و حیات خداوند (بقره، ۲۸۲)، ۲- فطرت: کرامت نفس (شمس، ۷ و ۸)؛ بندگی خالص خداوند (روم، ۳۰) ۳- هدفدار بودن انسان: (انشقاق، ۶)؛ (محمد، ۱۹)، ۴- اختیار: (نجم، ۳۹)، (نجم، ۴۰) و (نجم، ۴۱) و ۵- معرفت‌پذیری انسان: (انفال، ۲۹) می‌باشد.

همچنین آیات استخراج شده از اصول تربیت اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم شامل:

۱- تربیت جنسی: اجازه گرفتن کودکان بهنگام ورود به اتاق والدین (نور، ۵۸) (نور، ۵۹)؛ رعایت اصل حیا (نور: ۳۱)؛ ۲- تربیت عبادی: نماز و پرستش خدا (عنکبوت، ۴۵). (بقره، ۲۱) (نساء، ۳۶)؛ بیم از روز رستاخیز (انعام، ۵۱) و (اعراف، آیه) ۳- تربیت اقتصادی: قناعت (توبه، ۵۹)؛ آزمایش انسان از طریق اموال و ثمرات (بقره، ۱۵۵)؛ خودکفایی و خود اتکایی (رعد، ۱۱)؛ استقلال اقتصادی (نساء، ۱۴۱) و (آل عمران، ۱۳۹)؛ صدقه به فقرا در راه خدا (توبه، ۶۰)، ۴- تربیت اخلاقی: عدل، احسان و بخشش (نحل، ۹۰)؛ اجتناب از اشاعه فحشا (شورای، ۳۷) (نور، ۱۹)؛ تدریجی بودن انحرافات (بقره، ۱۶۸)؛ خوش گفتاری و احترام به پدر و مادر (بقره، ۸۳)، ۵- تربیت رزمی و دفاعی: فراخوانی همگانی به نبرد علیه کفر (انفال، ۶۰)، دفاع در مقابل دشمنان (بقره، ۱۹۰) (بقره، ۱۹۳)، ۶- تربیت سیاسی: مشورت (آل عمران، ۱۵۹) (نمل، ۳۲)؛ رفتار عادلانه (مائده، ۸)؛ تفکیک ناپذیری دین از سیاست (بقره، ۲۴۶ و ۲۴۷)

در نهایت آیات استخراج شده از روش‌های تربیت اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم شامل:

روش غیر مستقیم (زمر، ۹)؛ (انعام، ۵۰)؛ (رعد، ۱۶)؛ روش‌های هنری در تربیت اسلامی (بقره، ۱۸۹)؛ روش استفهامی (نحل، ۱۷)؛ روش عبادت و نیایش (مریم، ۹۳)؛ (فصلت، ۱۱) (غافر، ۶۰) (فرقان، ۷۷)؛ روش گردش در طبیعت و مشاهده آیات الهی (روم، ۷) (ملک، ۳) (زخرف، ۱۱) (انبیاء، ۳۱) (رعد، ۲)؛ اعطای شخصیت به افراد مورد تربیت (آیات ۷۱ الی ۸۳ سوره ص)؛ روش اسوه سازی (احزاب، ۲۱) (ممتحنه، ۴)؛ روش امر به معروف و نهی از منکر (آل عمران، ۱۰۴) (آل عمران، ۱۱۰) و (لقمان، ۱۷)؛ روش محترم شمردن صاحبان فضیلت (اسراء، ۱۵) (انفال، ۳۳) (احزاب، ۵۶) (بلد، ۱-۲)؛ تکرار (رحمن، ۱۳-۱۶-۱۸-۲۱-۲۳-۲۵-۲۸-۳۰-۳۲-۳۴-۳۶-۳۸-۴۰-۴۲-۴۵-۴۷-۴۹-۵۱-۵۳-۵۵-۵۷-۵۹-۶۱-۶۳-۶۵-۶۷-۶۹-۷۱-۷۳-۷۵-۷۷) (مرسلات، ۱۵-۱۹-۲۴-۲۸-۳۴-۳۷-۴۰-۴۵-۴۷-۴۹) قمر (۳۰-۲۱-۱۶ و ۱۷-۲۲-۳۲-۴۰)؛ تلقین (رعد، ۱۱) (زخرف، ۲۳)؛ روش آگاهی بخشی و بینش دهی (حدید، ۲۳)، (آل عمران، ۱۵۳) و (حجر، ۸۸) روش مشارطه و مراقبه و محاسبه (حشر، ۱۸-۱۹) و (آل عمران، ۳).

منابع

قرآن کریم.

احمدی، علی اصغر. (۱۳۹۳). اصول تربیت. تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان. چاپ هشتم.

الهامی نیا و احمدی. (۱۳۸۷). تعلیم و تربیت در اسلام. بی جا. اداره آموزش عقیدتی سیاسی نهاد نمایندگی ولی فقیه در سپاه.

باقری، خسرو. (۱۳۹۸). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. جلد اول. تهران: موسسه فرهنگی مدرسه برهان (انتشارات مدرسه).

- بهشتی، احمد. (۱۳۹۱). اسلام و بازی با کودکان. تهران: چاپ و نشر بین الملل. چاپ اول.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۰). مبادی اخلاق در قرآن (تفسیر موضوعی قرآن کریم). تنظیم و ویرایش حسین شفیعی. قم: مرکز نشر اسراء.
- حاجی ده آبادی، جلیل زاده. (۲۰۱۳). شکل‌گیری زندان‌های خصوصی و مطالعه تطبیقی آن در ایران و آمریکا. *مجله حقوقی دادگستری*، ۱۷ (۸۳)، ۹-۳۴.
- حسنوند، باقر؛ ارسلانی، اکرم؛ قربانی روچی، منصوره و صباحی، یلدا. (۱۳۹۷). روان‌شناسی و آموزش کودکان با نیازهای ویژه. تهران: آوای نور.
- شیروانی، علی. (۱۳۸۷). تاملی در ویژگی‌های روش شناختی مکتب فلسفی صدرالمتالهین. *فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی (حوزه و دانشگاه)*، ۱۴ (۵۶)، ۹-۳۰.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۶۰). روابط اجتماعی در اسلام، ترجمه حجتی کرمانی، تهران: انتشارات بعثت.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین. (۱۳۹۳). *المیزان*، قم: جامعه مدرسین، بیتا.
- طبرسی، حسن بن فضل. (۱۳۷۰). *مکارم الخلاق*. قم: شریف رضی.
- طوسی، نصیرالدین. (۱۳۶۰). اخلاق ناصری، ترجمه مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران: خوارزمی.
- فرید تنکابنی، مرتضی. (۱۳۶۳). *الحديث، روایات تربیتی از مکتب اهل بیت*. تهران: نشر فرهنگ اسلامی. ج ۳.
- کریمی، عبدالعظیم. (۱۳۸۶). حکمت‌های گم‌شده در تربیت: نگاهی تازه به متون کهن. تهران: انتشارات تربیت.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). *اصول کافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۷). *بحار الانوار*. تهران: نشر پژوهش‌شکده ی تحقیقات اسلامی.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۵). *اخلاق در قرآن*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس سره).
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۸). *تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران: صدرا.
- مظلومی، رجبعلی. (۱۳۸۹). *گامی در مسیر تربیت اسلامی: از کودکی تا بلوغ*. تهران: آفاق.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۴). *تفسیر نمونه*. تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.